

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Typy rodzin a uprawomocnienie modelu normatywno-instytucjonalnego moralności u dzieci : (na przykładzie wybranych norm)

Author: Ewa Budzyńska

Citation style: Budzyńska Ewa. (1993). Typy rodzin a uprawomocnienie modelu normatywno-instytucjonalnego moralności u dzieci : (na przykładzie wybranych norm). W: W. Świątkiewicz (red.), "Społeczny świat i jego legitymizacja" (S. 121-134). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Ewa Budzyńska

Typy rodzin a uprawomocnienie modelu normatywno-instytucjonalnego moralności u dzieci (na przykładzie wybranych norm)

1. Wprowadzenie

„Ludzka specyfika człowieka oraz jego uspołecznienie są ze sobą nierozdzielnie powiązane. *Homo sapiens* jest zawsze i w tym samym stopniu *homo socius*.“¹ Jako *homo socius* człowiek jest nie tylko przedmiotem oddziaływania społeczeństwa, ale jednocześnie jest podmiotem zdolnym przekształcać społeczność, w której wypadło mu żyć. Oddziaływanie społeczeństwa na jednostkę ludzką można prześledzić w ciągu całego jej życia — od poczęcia aż do śmierci. Przejawiać się ono będzie w długotrwałym procesie socjalizacji, w którym następuje przekaz nie tylko dziedzictwa kulturowego, ale też wprowadzenie jednostki w normy życia zbiorowego, uczenie ról społecznych, wreszcie uzyskanie społecznie pożądaných zmian w osobowości. Zarazem jednak oprócz tego procesu pojawia się inny, polegający na stopniowym uniezależnianiu się od środowiska dotychczas kształtującego społecznie jednostkę, proces autonomizacji. Ten proces można prześledzić w wielu sferach osobowości i zachowań człowieka, na przykład, w rozwoju moralnym i społecznym. Polega on na krytycznym ustosunkowaniu się do reguł moralnych, bezkrytycznie dotąd przyjmowanych od środowisk socjalizujących (rodziny, szkoły, rówieśników) i ponownemu, tym razem osobistemu, wewnętrznemu uznaniu, uprawomocnieniu².

¹ P. L. Berger, T. Luckmann: *Społeczne tworzenie rzeczywistości*. Warszawa 1983, s. 92.

² J. Mariański: *Wprowadzenie do socjologii moralności*. Lublin 1989, s. 212.

Na etapie społeczno-moralnej autonomizacji reguły moralne będą spstrzegane jako reguły funkcjonujące na zewnątrz i przynależące do modelu normatywno-instytucjonalnego moralności; a więc związanego ze społecznymi instytucjami propagującymi określone ideały etyczne³.

Kolejnym etapem w procesie autonomizacji będzie poszukiwanie uzasadnienia reguł moralnych oraz ostateczne ich przyjęcie lub odrzucenie, w zależności od wyników procesu uprawomocnienia. Należy się tu jednak zastrzec, że samo przyjęcie zasadności reguł moralnych nie oznacza jeszcze wdrożenia ich we własnym życiu. Zagadnienie rozbieżności pomiędzy poglądami (lub postawami) i zachowaniami jednostki jest dobrze znane psychologom i socjologom⁴. Przyjęte i respektowane przez jednostki reguły moralne wchodzą w skład modelu środowiskowego (empiryczno-statystycznego) moralności⁵. Wzajemny stosunek obydwu modeli moralności jest miarą poziomu moralności w społeczeństwie, a zarazem miarą poziomu stopnia konformizmu wobec systemu etycznego⁶. Warto tu dodać, że obydwie modele moralności są bardzo bliskie koncepcji ładu społecznego, przedstawionej przez M. Marody⁷.

2. Rodzina a rozwój moralny dzieci

Wśród wielu czynników wpływających na poziom moralności szczególne miejsce zajmuje rodzina. W literaturze socjologicznej jest ona zaliczana do grup pierwotnych, w których więź jest oparta na stycznościach osobistych oraz na wysokim zaangażowaniu emocjonalnym członków w sprawy grupy. Z punktu widzenia dzieci rodzina jest grupą społeczną, w której dokonuje się kształtowanie osobowości, nabywanie wartości niezbędnych dla funkcjonowania w innych grupach, z punktu widzenia rodziców — miejscem modyfikacji mechanizmów regulacji przyswojonych wcześniej, miejscem przyswajania nowych ról społecznych, internalizacji nowych wartości, a z punktu widzenia społeczeństwa rodzina odgrywa rolę prokreacyjną i socjalizacyjną, będąc zarazem środowiskiem o wyjątkowym znaczeniu⁸, jak też instytucją kontroli społecznej, zwłaszcza młodego pokolenia⁹.

³ Idem: *Moralność w procesie przemian. Szkice socjologiczne*. Warszawa 1990, s. 23.

⁴ S. Mika: *Psychologia społeczna*. Warszawa 1982, s. 121—128.

⁵ J. Mariański: *Wprowadzenie...*, s. 130—136.

⁶ Ibid., s. 133.

⁷ M. Marody: *Sens zbiorowy a stabilność i zmiana ładu społecznego*. W: *Legitymizacja, klasyczne teorie i polskie doświadczenia*. Red. A. Rychard i A. Sułek. Warszawa 1988, s. 274.

⁸ L. Wojciechowska: *Oddziaływania wychowawcze rozwiedzionych matek a przystosowanie społeczne ich dzieci*. W: *Materiały do nauczania psychologii*. Red. L. Wołoszynowa. Seria 2. T. 11. Warszawa 1984, s. 268—362.

⁹ S. Kozak: *Sieroctwo społeczne*. Warszawa 1986, s. 31—38.

W rozwoju moralnym dzieci rola rodziny jest nieoceniona, gdyż dla małego dziecka najbliższa rodzina staje się źródłem i prawzorem moralności, ucząc odróżniać dobro od zła poprzez aprobatę, odrzucenie, a nawet ukaranie dziecka zachowującego się niewłaściwie¹⁰. Rodzina zatem staje się dla dziecka miejscem socjalizacji pierwotnej¹¹, wywierającej na późniejsze życie jednostki najsilniejszy wpływ. Wprawdzie — zdaniem psychologów i socjologów — jeśli w miarę dorastania dziecka maleje wpływ rodziców na kształtowanie się jego postaw wobec wartości norm, to fundamentalne dyspozycje ukształtowane w dzieciństwie są modyfikowane tylko w nieznacznym stopniu. Modyfikacji ulegają jedynie wartości niższego rzędu, nie zaś podstawowe zasady ukształtowane w dzieciństwie¹².

3. Problem badawczy i hipotezy

Proces identyfikacji moralnej z rodzicami zależy od wielu czynników wewnątrzrodzinnych, na przykład, od struktury rodziny (dzietności), jej statusu społeczno-ekonomicznego, poziomu kulturalnego, struktury władzy w rodzinie, związku emocjonalnego między rodzicami a dziećmi, klimatu efektywnego w rodzinie, praktyk wychowawczych, jak też wielu innych czynników pozarodzinnych, związanych z przynależnością człowieka do różnorodnych grup społecznych formalnych i nieformalnych, a zwłaszcza do określonej kultury¹³.

W obecnej pracy zainteresowaniem badawczym obejmę wpływ na proces uzasadnienia norm moralnych dzieci tych rodzin, w których mogłam uwzględnić następujące czynniki: 1) środowisko wychowania dziecka w okresie wczesnego dzieciństwa (żłobek, przedszkole, rodzina), 2) pracę zawodową matki (lub jej brak), 3) atmosferę wychowawczą w rodzinie (pozytywną, przeciętną, negatywną, rodziny rozbite), 4) religijność rodziny (aktywną, przeciętną, obojętną, niereligijność). Problem ten wydał mi się o tyle ważny, jako że w ciągu ostatniego dwudziestolecia nie podejmowano badań nad rozwojem społeczno-moralnym dzieci, a dwa z wymienionych wyżej czynników (środowisko wychowania we wczesnym dzieciństwie oraz praca zawodowa matki) nigdy nie były w pracach badawczych nad moralnością brane pod uwagę. W związku z tak postawionym problemem założyłam następujące hipotezy:

H 1 — rodziny, w których dzieci wychowują się w domu, będą bardziej sprzyjać uprawomocnieniu społecznego ładu niż rodziny korzystające z pomocy instytucji wychowawczych;

¹⁰ J. Mariański: *Wprowadzenie...*, s. 189—196.

¹¹ W. Piwowarski: *Socjalizacja religijna dziecka a kontekst społeczno-kulturowy*. W: *Dziecko*. Red. W. Piwowarski, W. Zdaniewicz. Warszawa—Poznań 1984, s. 89.

¹² J. Mariański: *Wprowadzenie...*, s. 192.

¹³ *Ibid.*, s. 193.

- H 2 — rodziny, w których matka nie pracuje zawodowo, będą stwarzały lepsze warunki procesu legitymizacji modelu instytucjonalno-normatywnego niż rodziny, w których obydwój rodzice pracują poza domem;
- H 3 — rodziny o pozytywnej atmosferze wychowawczej stwarzają lepszy klimat dla kształtowania się zachowań zgodnych z obowiązującym systemem norm moralnych niż rodziny o atmosferze przeciętnej lub negatywnej; najgorsze warunki posiadałyby dzieci z rodzin rozbitych;
- H 4 — rodziny o odpowiednio wyrobionej i utrwalonej atmosferze religijnej sprzyjają bardziej kształtowaniu akceptacji społecznego ładu niż rodziny, w których taka atmosfera występuje w niedostatecznym stopniu lub brakuje jej w ogóle.

Wyróżnienia poszczególnych typów rodzin dokonałam, biorąc pod uwagę wypowiedzi dzieci w trakcie badań ankietą audytoryjną.

4. Teren i technika badań oraz charakterystyka zbadanej zbiorowości

Badania empiryczne przeprowadzono we Wrocławiu, stolicy Dolnego Śląska, w latach 1987—1988. Miasto to zajmuje powierzchnię prawie 300 km² i jest zamieszkałe przez 640,2 tys. mieszkańców, w tym 336 tys. kobiet. Wśród mieszkańców Wrocławia 162,8 tys. stanowi ludność w wieku przedprodukcyjnym, 73,9 tys. — w wieku poprodukcyjnym, a 403,5 tys. — to ludność w wieku produkcyjnym¹⁴. We Wrocławiu funkcjonują 123 szkoły podstawowe, które obejmują nauczaniem 74,8 tys. uczniów, 22 licea ogólnokształcące (104 tys. uczniów), 180 szkół zawodowych (35,3 tys. uczniów) oraz 8 szkół wyższych (30,3 tys. studentów). Cechą wyróżniającą wrocławskie szkolnictwo jest gigantyzm szkół podstawowych (na przykład w szkołach, w których prowadzono badania, istnieje po 7—8 oddziałów każdej klasy, a liczebność uczniów w takiej szkole może przekraczać liczbę 2 tys.).

Badania empiryczne zostały przeprowadzone techniką ankiety audytoryjnej w wybranych szkołach podstawowych w centrum miasta, w wylosowanych 16 klasach VIII. Wybierając te klasy, wzięto pod uwagę fakt, że ich uczniowie są znacznie zaawansowani w procesie moralnej autonomizacji, a jednocześnie na

¹⁴ *Rocznik Statystyczny Województwa Wrocławskiego*. Wrocław 1988, s. 26.

tyle jeszcze uzależnieni od środowiska rodzinnego, że różne typy rodzin powinny wywierać różnicujący wpływ na proces uprawomocnienia norm moralnych.

Badaniami ankietowymi zostało objętych 436 osób, z których 47,9% stanowili chłopcy, a 52,1% — dziewczęta. Dzieci w przeważającej części wywodziły się z rodzin zakorzenionych w mieście, o wykształceniu co najmniej zasadniczym zawodowym, małodziejnych. Jeśli chodzi o środowisko wychowania we wczesnym dzieciństwie, to 25,1% dzieci pozostawała wyłącznie pod opieką rodziny, 24,8% — przebywało w żłobku, a 50,1% uczęszczało wyłącznie do przedszkola. Matki ankietowanych dzieci w 84,5% pracowały zawodowo, a jedynie w 15,5% zajmowały się wyłącznie domem. Atmosferę rodzinną jako pozytywną określiło 61,1% dzieci, jako przeciętną — 29,7%, negatywną — 1,1%; 8,0% dzieci pochodziło z rodzin rozbitych. Religijność rodziny oceniono na podstawie informacji dzieci odnoszących się do rodziców i do samych siebie. Na podstawie uzyskanych wskaźników (globalne wyznanie wiary i realizowane praktyki religijne) do rodzin religijnie aktywnych zaliczono 17,1% dzieci, do przeciętnie religijnych — 53,8%, do rodzin o słabej religijności (obojętnych) — 25,9%, do rodzin niereligijnych — 2,5%, do rodzin innego wyznania — 0,7% dzieci.

5. Wyniki badań

Zastanawiając się nad empirycznym zweryfikowaniem modelu instytucjonalno-normatywnego, trzeba mieć na uwadze to wszystko, do czego się on odnosi. Zdaniem J. Mariańskiego, przedmiotem analiz w tym przypadku będą postawy i zachowania moralne. Postawy moralne będą charakteryzowane między innymi przez uznawane uzasadnienia norm i ocen¹⁵. Tymi to uzasadnieniami zajmiemy się w obecnej pracy.

Posługując się w obecnej pracy pojęciem „normy“, mam na myśli „reguły działania i postępowania, które w określonym społeczeństwie domagają się poważania i mają szanse przyjęcia, czyli internalizacji. Są więc one wypowiedziami powinnościowymi (»trzeba«, »należy się«, »powinno się«, »musi się«), zawierającymi wskazania mniej lub bardziej ogólne co do sposobów zachowania się w określonych sytuacjach.“¹⁶ Normy moralne wskazują, jak człowiek powinien postępować wobec samego siebie oraz innych ludzi. Normy różnią się pomiędzy sobą znaczeniem, sposobami formułowania, adresatem, obligatoryjnością; można wśród nich wyróżnić normy kategoryczne i normy o niskim stopniu powinności. Z socjologicznego punktu widzenia normy kategoryczne

¹⁵ J. Mariański: *Wprowadzenie...*, s. 133.

¹⁶ *Ibid.*, s. 143.

przybierają postać zinstytucjonalizowanych wzorów. Zdaniem T. Parsonsa, są nimi wzory norm, które określają, co w danym społeczeństwie uważa się za właściwe, uzasadnione lub oczekiwane sposoby działania bądź normy stosunków społecznych. Wzory te dają się wyróżnić na podstawie dwóch kryteriów: 1) są to wzory wspierane przez powszechne poczucie moralne; postępowanie zgodnie z nimi jest nie tylko sprawą celowości, lecz także moralnego obowiązku; 2) nie są to wzory „utopijne“, zgodnie z którymi żyje tylko niewielu lub które stosuje się w wyjątkowych okolicznościach¹⁷. Sądzę, że do takich właśnie wzorów można zaliczyć dwie analizowane tu normy: normę prawdomówności i normę uczciwości.

Jeśli chodzi o pierwszą z tych norm, to jej realizacja umożliwia nie tylko przekazywanie informacji, ale też i współzycie międzyludzkie. Tam, gdzie nie jest ona realizowana, narastają konflikty, pojawia się brak zaufania, utrudniający tworzenie się głębszej więzi pomiędzy ludźmi. Zaprzeczeniem prawdomówności jest kłamstwo. Polega ono na świadomej dezinformacji, na świadomym wprowadzaniu w błąd. Zarówno prawdomówność, jak i kłamstwo mogą być potraktowane w sposób uniwersalny bądź relatywny. Uniwersalizm normy prawdomówności oznacza, że obowiązuje one w każdej sytuacji, natomiast relatywizm — że istnieją sytuacje, które usprawiedliwiają kłamstwo, mówienie nieprawdy.

W celu zbadania, na ile norma prawdomówności jest uznana i w jaki sposób uzasadniana przez dzieci, sformułowano pytanie: „Jeśli sądzisz, że człowiek powinien przestrzegać normy nakazującej mówienie prawdy i zakazującej kłamstwa, to dlaczego:

a) człowiek powinien rozumieć, że istnieją pewne nienaruszalne zasady etyczne, od których nie należy odstępować,

b) człowiek powinien kierować się dobrem drugiego człowieka, a okłamywanie jest formą wyrządzenia ludziom szkody,

c) człowiek powinien zdawać sobie sprawę, że kłamiąc trudno zachować szacunek dla samego siebie i mieć poczucie własnej wartości,

d) człowiek powinien zdawać sobie sprawę, że w życiu obowiązuje zasada wzajemności i ktoś, kto kłamie, sam będzie narażony na kłamstwa ze strony innych,

e) człowiek nie musi przestrzegać normy nakazującej mówienie prawdy i zakazującej kłamstwa?“

Z otrzymanych danych (tab. 1 i 2) wynika, że norma prawdomówności jest powszechnie akceptowana przez dzieci (odrzucało ją tylko 3,0% badanej populacji), chociaż w różnoraki sposób uzasadniana. Najczęściej uzasadnienie normy jest konkretne, wskazujące na dobro bliźniego, własną godność lub

¹⁷ T. Parsons: *Szkice z teorii socjologicznej*. Warszawa 1972, s. 53.

Tabela 1

**Uzasadnienie normy nakazującej mówienie prawdy
(dane w %)**

Kategorie odpowiedzi	Razem		Środowisko wychowawcze			Praca zawodowa	
	N	%	R	Ż	P	PZ	NPZ
a	61	13,8	15,6	6,5	16,5	12,3	22,4
b	134	30,8	32,1	32,4	29,4	30,1	32,8
c	130	29,9	28,4	35,2	28,0	31,1	23,9
d	121	27,8	30,3	21,3	29,8	28,4	25,4
e	13	3,0	4,6	3,7	1,8	2,7	4,5
Brak odpowiedzi	15	3,4	0,9	5,6	3,7	3,3	4,5

U w a g a : W tabelach korelacyjnych 1—8 użyto następujących symboli:

- R — dzieci wychowane w rodzinie (N = 110)
 Ż — dzieci wychowane w żłobku (N = 108)
 P — dzieci wychowane w przedszkolu (N = 217)
 PZ — dzieci matek pracujących zawodowo (N = 367)
 NPZ — dzieci matek niepracujących zawodowo (N = 67)
 Po — dzieci z rodzin o pozytywnej atmosferze wychowawczej (N = 226)
 Prz — dzieci z rodzin o przeciętnej atmosferze wychowawczej (N = 129)
 Ne — dzieci z rodzin o negatywnej atmosferze wychowawczej (N = 5)
 RR — dzieci z rodzin rozbitych (N = 35)
 Ak — dzieci z rodzin aktywnych religijnie (N = 74)
 Prz — dzieci z rodzin o przeciętnej religijności (N = 233)
 Ob — dzieci z rodzin obojętnych religijnie (N = 112)
 Ni — dzieci z rodzin niereligijnych (N = 12)

Tabela 2

**Uzasadnienie normy nakazującej mówienie prawdy
(dane w %)**

Kategorie odpowiedzi	Razem		Atmosfera wychowawcza				Religijność rodziny			
	N	%	Ro	Prz	Ne	RR	Ak	Prz	Ob	Ni
a	61	13,8	14,7	12,4	20,0	14,3	21,6	10,3	17,3	—
b	134	30,8	28,9	34,9	20,0	31,4	31,1	30,5	32,1	36,4
c	130	29,9	30,8	29,5	20,0	25,7	29,7	26,2	33,9	54,5
d	121	27,8	28,6	24,8	20,0	34,3	18,9	31,8	26,8	18,2
e	13	3,0	3,0	3,1	—	2,9	2,7	3,4	2,7	—
Brak odpowiedzi	15	3,4	2,3	3,9	20,0	5,7	4,1	3,9	0,9	9,1

U w a g a : Dane w tabeli nie sumują się do 100,0% ponieważ respondenci udzielali po kilka odpowiedzi. Procenty obliczono w stosunku do liczby respondentów w poszczególnych grupach.

zasadę wzajemności, rzadko uzasadnieniem normy jest jej uniwersalizm. Uwagę powinny także zwrócić małe wysycenie uzasadnień normy prospołecznością: mniej niż połowa dzieci powołuje się na dobro bliźniego i niezmienność zasady moralnej. Dalsza analiza wpływu poszczególnych typów rodzin na sposób uzasadnienia normy prawdomówności ujawniła, że dzieci wychowywane w rodzinie są bardziej wrażliwe na dobro bliźniego, podczas gdy u dzieci ze żłobków dominuje uzasadnienie poczuciem własnej godności. Podobną sytuację spotykamy, analizując zmienną niezależną — pracę zawodową matki: dla dzieci matek niepracujących zawodowo bardziej istotne jest dobro bliźniego niż poczucie własnej godności. Jednak w analizie kolejnej zmiennej niezależnej (atmosfera wychowawcza) nie uzyskano już potwierdzenia postawionej hipotezy, gdyż u dzieci z rodzin o pozytywnej atmosferze dominuje uzasadnienie poczucia własnej godności, z rodzin przeciętnych — dobro bliźniego, z rodzin rozbitych — zasada wzajemności. Natomiast analiza religijności rodziny zdaje się potwierdzić przyjęte hipotezy: dzieci z rodzin o religijności aktywnej uzasadniają normę prawdomówności tak dobrem bliźniego, jak i uniwersalizmem zasad moralnych. Obniżanie się poziomu religijności sprzyja obniżeniu rangi dobra bliźniego oraz uniwersalizmu normy i preferencji zasady wzajemności, a także własnej godności.

Warto jeszcze zastanowić się nad kwestią, na ile ta — wydawałoby się — oczywista norma jest przez dzieci wcielana w życie. Na pytanie: „Czy zdarza ci się popełnić kłamstwo?” — tylko 4,4% dzieci oświadczyło, że nie kłamie nigdy, a 33,8% — że robi to bardzo rzadko. Dane te oznaczają, że norma ta jest często łamana przez dzieci mimo uprzednio zadeklarowanej powszechnej akceptacji. Okazuje się, że w warstwie przekonań można wyrażać zasadność obowiązywania danej normy, natomiast w warstwie behawioralnej można z niej po prostu nie korzystać, tak, jak gdyby ona nikogo osobiście nie dotyczyła. Dalsza analiza wpływu typów rodzin na popełnianie kłamstwa (tab. 3 i 4) pozwala stwierdzić, że wprawdzie środowisko wychowawcze nie wpływa statystycznie istotnie na poziom kłamstwa ($p = 0,5$), to jednak dzieci wychowywane w rodzinie częściej dają odpowiedź „b. rzadko” i „nigdy” (razem — 42,2%) w porównaniu z dziećmi z przedszkoli (36,7%) i żłobków (37,1%). Również dzieci matek niepracujących zawodowo mają lepiej zinternalizowaną normę prawdomówności (suma odpowiedzi „b. rzadko” i „nigdy” — 47,8%) niż dzieci z drugiej grupy (36,4%). Ta różnica jest istotna statystycznie ($p = 0,03$). Także pozytywna atmosfera wychowawcza w domu bardziej sprzyja prawdomówności ($p = 0,002$). Natomiast nie jest czynnikiem różnicującym stopień religijności rodziny ($p = 0,5$), chociaż dzieci z rodzin religijnych aktywnie i przeciętnie w wyższym stopniu są prawdomówne (odpowiednio — 39,2% i 39,9%) niż dzieci z rodzin obojętnych religijnie (34,8%) i niewierzących (18,2%). W tym przypadku przyczyny można doszukiwać się w powszechności uznawania tej normy, niezależnie od przyjętego systemu etycznego.

Tabela 3

Częstotliwość kłamstw popełnianych przez dzieci
(dane w %)

Kategorie odpowiedzi	Razem		Środowisko wychowawcze			Praca zawodowa	
	N	%	R	Ż	P	PZ	NPZ
Bardzo często	13	3,0	1,8	1,9	4,1	3,3	1,5
Często	72	16,6	12,8	13,9	19,7	15,3	23,9
Rzadko	184	42,3	43,1	47,2	39,4	45,1	26,9
Bardzo rzadko	147	33,8	37,6	31,5	33,0	32,8	40,3
Nigdy	19	4,4	4,6	5,6	3,7	3,6	7,5
Brak odpowiedzi	1	0,2					
Ogółem	436	100	100	100	100	100	100
chi ²			6,93262			10,58047	
df			8			4	
p			0,5439			0,317	

Tabela 4

Częstotliwość kłamstw popełnianych przez dzieci
(dane w %)

Kategorie odpowiedzi	Razem		Atmosfera wychowawcza				Religijność rodziny			
	N	%	Po	Prz	Ne	RR	Ak	Prz	Ob	Ni
Bardzo często	13	3,0	0,8	7,8	—	2,9	2,7	3,0	3,6	—
Często	72	16,6	13,9	20,2	60,0	17,1	12,2	17,2	16,1	36,4
Rzadko	184	42,3	42,1	43,4	—	42,9	45,9	39,9	43,5	45,5
Bardzo rzadko	147	33,8	38,3	26,4	40,0	28,6	33,8	34,3	33,9	9,1
Nigdy	19	4,4	4,9	2,3	—	8,6	5,4	5,6	0,9	9,1
Brak odpowiedzi	1	0,2								
Ogółem	436	100	100	100	100	100	100	100	100	100
chi ²			31,48 406				11,435 19			
df			12				12			
p			0,0017				0,4920			

Drugą analizowaną normą jest norma uczciwości. Normę tę można ograniczyć do bardzo konkretnego wymiaru życia, a mianowicie do wymiaru poszanowania cudzego dobra. Nierealizowanie tej normy podważa w istotny sposób wzajemne zaufanie między ludźmi. Aby zorientować się, na ile norma ta jest akceptowana i w jaki sposób uzasadniana, postawiono dzieciom pytanie: „Jeśli uważasz, że zawsze należy postępować uczciwie, to dlaczego? (podkreśl właściwą odpowiedź) — a) uzyskuje się szacunek ludzi, b) czyni się ludziom najwięcej dobra, c) można najwięcej osiągnąć w życiu, d) nie jest się narażonym na karę, e) ma się czyste sumienie, f) ze względu na nakazy religii, g) łatwiej jest żyć, h) nie trzeba zawsze postępować uczciwie, i) inna odpowiedź...” Analiza danych (tab. 5 i 6) wykazała, że tę normę — podobnie jak poprzednią

— akceptuje większość dzieci, jednak w różnorodny sposób ją uzasadnia. Pierwszorzędne znaczenie dla dzieci posiada uzyskanie szacunku innych ludzi (39,3%), dopiero w dalszej kolejności wybierane jest czyste sumienie (23,0%) oraz dobro bliźniego (17,5%). Normę tę najrzadziej uzasadniano nakazami religii (3,0%) oraz lękiem przed karą (1,1%). Z danych tych wynika, że badane dzieci w uzasadnieniu normy uczciwości kierują się przede wszystkim orientacją „radarową“, uzależnioną od tego, „co powiedzą na to inni“. Otrzymany obraz uzasadnień tej normy wskazuje na utratę przez nią uniwersalności na rzecz relatywizmu.

Tabela 5

**Uzasadnienie normy nakazującej uczciwość
(dane w %)**

Kategorie odpowiedzi	Razem		Środowisko wychowawcze			Praca zawodowa	
	N	%	R	Ż	P	PZ	NPZ
a	171	39,3	45,9	35,2	38,1	37,2	52,2
b	76	17,5	17,4	25,0	13,8	17,8	16,4
c	76	17,5	14,7	13,0	21,1	18,6	10,4
d	5	1,1	—	—	2,3	1,4	—
e	100	23,0	16,5	25,0	25,2	23,0	23,9
f	13	3,0	3,7	3,7	2,3	3,3	—
g	69	15,9	17,4	13,0	16,5	15,6	17,9
h	21	4,8	3,7	4,6	5,5	5,2	3,0
i	8	1,8	1,8	1,9	1,8	1,9	1,5
Brak odpowiedzi	2	0,5	—	0,9	0,5	0,5	1,5

Tabela 6

**Uzasadnienie normy nakazującej uczciwość
(dane w %)**

Kategorie odpowiedzi	Razem		Atmosfera wychowawcza				Religijność rodziny			
	N	%	Po	Prz	Ne	RR	Ak	Prz	Ob	Ni
a	171	39,3	42,9	35,7	40,00	25,7	40,5	37,8	42,9	27,3
b	76	17,5	14,7	18,6	20,0	34,3	17,6	15,9	21,4	9,1
c	76	17,5	17,7	18,6	—	14,3	21,6	18,9	13,4	—
d	5	1,1	0,8	2,5	—	—	1,4	1,8	1,8	9,1
e	100	23,0	21,8	23,3	40,0	28,6	21,6	24,0	17,9	63,6
f	13	3,0	3,8	0,8	—	5,7	5,4	2,6	2,7	—
g	69	15,9	16,9	14,7	20,0	11,4	13,5	17,2	12,5	27,3
h	21	4,8	3,8	6,2	20,0	5,7	2,7	6,0	4,5	—
i	8	1,8	1,5	3,1	—	—	2,7	0,9	3,6	—
Brak odpowiedzi	2	0,5	0,4	—	—	2,9	2,7	—	—	—

U w a g a : Dane w tabeli nie sumują się do 100,0%, ponieważ respondenci udzielali po kilka odpowiedzi. Procenty obliczono w stosunku do liczby respondentów w poszczególnych grupach.

Analiza wpływu typów rodzin, stopień akceptacji normy uczciwości oraz rodzaj uzasadnień wykazała, że najbardziej uzależnione od opinii ludzi są dzieci wychowywane we wczesnym dzieciństwie w rodzinie, następnie dzieci matek niepracujących zawodowo, dzieci z rodzin o pozytywnej atmosferze wychowawczej oraz aktywnych religijnie. Te ostatnie podają też najczęściej allocentryczne uzasadnienie normy uczciwości. Wyniki te uprawniają do wysnucia wniosku, że im silniejsza więź dziecka z rodziną, tym większy konformizm wobec norm społecznie uznanych (które nie muszą być normami uniwersalnymi) i tym większe uzależnienie od środowiska społecznego, w jakim żyje dziecko i jego rodzina.

Kolejne pytanie („Czy zabierasz po kryjomu jakieś rzeczy rodzicom lub innym ludziom?“) pozwoli nam stwierdzić, na ile dzieci praktykują normę uczciwości w znaczeniu niepopelniania kradzieży. Z całej przebadanej zbiorowości 78,9% dzieci stwierdziło, że nigdy nie kradnie. Oznacza to, że ponad 20% dzieci nie realizuje zaakceptowanej normy (tab. 7 i 8). Analiza wpływu poszczególnych typów rodzin na realizację normy uczciwości przez dzieci wykazała, że realizacji uczciwości bardziej sprzyja wychowanie pozarodzinne we wczesnym dzieciństwie, praca zawodowa matki, w niewielkim stopniu — poziom religijności rodziny, a w najwyższym — pozytywna atmosfera wychowawcza w rodzinie ($p = 0,0001$). W tym więc przypadku nie do końca zweryfikowano postawione hipotezy.

Tabela 7

Częstotliwość kradzieży popełnianych przez dzieci
(dane w %)

Kategorie odpowiedzi	Razem		Środowisko wychowawcze			Praca zawodowa	
	N	%	R	Ż	P	PZ	NPZ
Bardzo często	3	0,7	0,9	—	0,9	0,6	1,5
Często	10	2,3	1,9	0,9	3,2	2,2	3,0
Rzadko	15	3,4	7,4	1,9	2,3	2,5	9,0
Bardzo rzadko	60	13,8	11,1	13,1	15,7	13,8	14,9
Nigdy	344	78,9	78,7	84,1	77,9	81,0	71,6
Brak odpowiedzi	4	0,9					
Ogółem	436	100	100	100	100	100	100
chi ²			10,717113			8,34226	
df			8			4	
p			0,2182			0,0798	

Tabela 8

**Częstotliwość kradzieży popełnianych przez dzieci
(dane w %)**

Kategorie odpowiedzi	Razem		Atmosfera wychowawcza				Religijność rodziny			
	N	%	Po	Prz	Ne	RR	Ak	Prz	Ob	Ni
Bardzo często	3	0,7	—	1,6	20,00	—	—	—	2,7	—
Często	10	2,3	1,1	5,5	—	—	1,4	2,6	1,8	9,1
Rzadko	15	3,4	2,7	4,7	20,0	2,9	1,4	3,4	5,5	—
Bardzo rzadko	60	13,4	12,5	19,5	20,0	5,7	13,7	14,2	14,5	18,2
Nigdy	344	78,9	83,7	68,8	40,0	91,4	83,6	79,8	75,5	72,7
Brak odpowiedzi	4	0,9								
Ogółem	436	100	100	100	100	100	100	100	100	100
chi ²			52,41950						14,37012	
df			12						12	
p			0,0000 01						0,2777	

6. Podsumowanie

Z przeprowadzonych badań wynika, że obie analizowane normy są przez dzieci powszechnie uznane, choć w różnorodny sposób uzasadniane. Niestety, w obu przypadkach rzadko pojawiają się uzasadnienia allocentryczne i jeszcze rzadziej uzasadnienie uniwersalizmu zasad moralnych. Oznacza to, że obie normy zatracają nie tylko swój uniwersalny charakter, ale także swoje prospołeczne przeznaczenie, jakim jest ochrona dóbr osobistych lub materialnych drugiego człowieka. Z całą pewnością takie wyniki muszą budzić zaniepokojenie, gdyż stanowią dowód na to, że socjalizacja dzieci przebiega w sposób powierzchowny, bezrefleksyjny, a podstawą do uprawomocnienia systemu normatywno-instytucjonalnego staje się przede wszystkim względ na opinię ludzi, własna godność lub oczekiwanie wzajemności. O ile zanik uniwersalizmu normy można wyjaśnić ogólnymi przemianami w moralności polskiego społeczeństwa¹⁸, to zanik prospołeczności w uzasadnieniu norm moralnych może świadczyć o zaniechaniu uwrażliwiania młodego pokolenia Polaków na dobro drugiego człowieka w długotrwałym procesie wychowawczym.

Innym problemem w obecnej pracy było znalezienie odpowiedzi na pytanie, jaki typ rodziny bardziej sprzyja uprawomocnieniu modelu normatywno-instytucjonalnego moralności. Szczegółowa analiza wykazała, że procesowi temu najbardziej sprzyja środowisko rodzinne, które wykształca silną więź pomiędzy rodzicami i dzieckiem. Zarazem jednak te same środowiska zwiększają

¹⁸ J. Mariański: *Moralność...*, s. 139—151.

uzależnienie dziecka od społecznej oceny postępowania, stanowiącej silnie działający mechanizm kontroli społecznej.

Podsumowując powyższe wnioski, można stwierdzić, że u 15-letnich dzieci znacznie jest zaawansowany proces uprawomocnienia modelu instytucjonalno-normatywnego, choć sposób uzasadnienia przyjętych norm moralnych musi budzić niepokój, gdyż wskazuje on nie tylko na proces odchodzenia od moralności „kodeksowej“ (które to zjawisko może oznaczać personalizację życia moralnego¹⁹), ale także od moralności nakierowanej na dobro drugiego człowieka ku moralności sytuacyjnej, godnościowej, która może świadczyć o upowszechnieniu się moralnego relatywizmu.

¹⁹ Ibid., s. 145.

Ewa Budzyńska

**Types of families and validation of the normative-institutional model of morality among children
(On the example of selected norms)**

S u m m a r y

Man, as a social being, is the object of the reactions of society, and at the same time is a subject with the ability to transform the community. As an object he undergoes the process of socialisation; as a subject he seeks his own autonomy escaping from the influences of the community. This process of seeking self autonomy is manifested in validation of the system of moral norms. Empirical studies conducted among 436 children attending the VIII (final) class of the elementary schools in Wrocław have indicated that the two basic moral norms (truthfulness and honesty) are universally accepted, but their justification reveals a process of deviating from the official code and prosocial morality towards situational morality dictated by one's own feeling of self respect. Analysis of the influence of certain distinguished types of families on the process of validation of norms indicated that relations between these processes and types of families showing typically strong emotional ties with the child.

Эва Будзыньска

**Типы семей и узаконение модели нормативно-институциональной
моральности у детей (на примере избранных норм)**

Р е з ю м е

Человек как общественное существо является объектом влияния общества, а одновременно является субъектом, способным преобразовывать общество. Как объект он подвергается процессу социализации, как субъект освобождается от влияний общества. Процесс автономизации проявляется в узаконении системы моральных норм. Эмпирические исследования, проведенные среди 436 детей, учеников VIII классов неполных средних школ во Вроцлаве показали, что две главные моральные нормы (правдивости и честности) принимаются везде, однако их обоснование выявляет процесс перехода от „кодексной“ и прообщественной моральности к ситуационной моральности, направленной на чувство собственного достоинства. Анализ влияния выделенных типов семей на процесс узаконения норм обнаружил связь между этим процессом и типами семей, характеризующимися сильной эмоциональной связью с ребенком.

BUS